

Nejstarší herbář sušených rostlin na území České republiky (1595)

Jarmila Skružná – Adéla Pokorná – Sylva Dobalová –
Lucie Strnadová

The oldest herbarium in the Czech Republic (1595) A forgotten Renaissance herbarium from 1595 was recently found in the Muzeum Broumovska, Broumov (Braunau), Czech Republic. It is the oldest hortus siccus known in collections in the Czech Republic. Its author was Johann Brehe from Überlingen, a son-in-law of a famous Renaissance creator of herbaria Hieronymus Harder of Ulm. The paper shows the connections of the Broumov Herbarium with the oldest herbaria, especially those from the circle of his father-in-law Hieronymus Harder. Furthermore, it analyses the possible ways, how the herbarium got to the Muzeum Broumovska in Broumov. The text also describes the form of the herbarium and its specifics. We also highlight the importance of Czech monasteries as sources of unique, unpublished documents dealing with both the natural and social sciences.

Keywords: Natural History – Botany – Early Modern Period – Johann Brehe – Medicinal Plants – Hieronymus Harder

DOI: <https://doi.org/10.70391/7e8.1-2.d>

Úvod

V expozici Muzea Broumovska, které se nachází v prvním patře opatského křídla kláštera benediktinů v Broumově, je vystaven historický herbář (dále jen Broumovský herbář). Až donedávna zůstal pro evropskou vědu zcela neznámým (Skružná a kol. 2022). V roce 1937 o něm byla v německy psaném lokálním periodiku publikována krátká zpráva z pera botanika a správce broumovské klášterní knihovny, ředitele gymnázia, benediktina P. Vincenta Fridolína Maiwalda (1862–1951). Tato zpráva ale zůstala širší badatelskou veřejností zcela nepovšimnuta. V podnadpisu herbáře je uveden rok 1595, jedná se tedy o nejstarší dochovaný herbář typu *hortus siccus* na našem území. Autorem je, podle údajů na titulní straně, Johannes Brehe, lazebník z Überlingen v dnešním Německu, a místem vzniku pravděpodobně kraj severně od Bodamského jezera. Znovuobjevení tohoto herbáře má pro širší vědeckou komunitu zásadní význam, dílo totiž zatím nefiguruje v žádném z publikovaných soupisů historických herbářů (Thijssse 2016; 2023).¹ Přitom je pravděpodobně 25. nejstarším dochovaným evropským herbářem.

¹ Gerard Thijssse uvádí 44 známých herbářů, přičemž jeden je prokazatelně zničen (sbírka F. Hernándezé podlehla požáru v Escorialu) a sedm z nich je dnes neznámých.

Nejstarší herbáře v Česku

Ačkoliv byl Broumovský herbář nejméně od 80. let 20. století stále na očích, v odborné literatuře je jako nejstarší herbář sušených rostlin dochovaný na našem území zpravidla uváděn herbář Jana Františka Beckovského (1658–1725). Ten vznikl pravděpodobně po roce 1700 na Beckovského cestách po českých a moravských městech a přírodních zajímavostech. Beckovský byl členem rytířského řádu Křižovníků s červenou hvězdou, zajímal se o teologii, historii, je autorem 28 českých a latinských knih. V botanice byl však zapáleným laikem. Beckovského herbář je uložen v Národním muzeu v Praze, v herbáři Botanického oddělení Přírodovědného muzea. Obsahuje cca 200 rostlin označených latinskými, českými a německými názvy (Čelakovský 1883; Maiwald 1898).

S klášterním prostředím jsou na našem území spojeny i další historické herbáře. Ze 17. století pochází herbář uložený v knihovně Kanonie premonstrátů v Teplé (1671), který ale vznikl mimo území dnešní České republiky, v italské Padově. Jeho autorem je německý lékař Dominic de Sanzey (Klásterský 1947). O poznání mladším herbářem, z roku 1748, je tzv. Innsbrucký herbář, který je dosud v majetku břevnovských benediktinů a který byl původně také v majetku broumovského gymnázia (Maiwald, 1898). V prostředí Řádu milosrdných bratří působícího ve Valticích se dochovaly tři unikátní herbáře. Nejstarší z nich je herbář Joachima Ramschissla (cca 1719–1763). Mladším, zato známějším, je třísvazkový herbář Norberta Boccia (1731–1806). Nejmladší dochovaný herbář Řádu milosrdných bratří Menandra Josepha Fekéteho (1799–1843) byl vytvořen na objednávku řádového provinciála Magnobona Grünese (1771–1844), jedná se o třídílný spis (Surá a kol. 2023). Pro úplnost zmiňujeme i nejstarší slovenský herbář, který vznikl v kamaldulském klášteře v Červeném Kláštore a jeho zhotovitelem byl páter Cyprián (1765–1771). Jediným dochovaným herbářem, který se okrajově dotýká území dnešní České republiky a který nesouvisí s klášterním prostředím, je herbář Joachima Bursera z let 1610–1625. Některé rostliny byly sbírány na německé straně Krušných hor v okolí Annabergu. Dnes je uložený na univerzitě v Uppsale (Moberg 2008). Z výše uvedeného výčtu je zjevné, že klášterní prostředí sehrálo zásadní roli při formování a praktikování činností vedoucích ke vzniku herbářů a bylo klíčové i pro jejich uchování.

Z původně existujících nejstarších herbářů se, na rozdíl od tištěných publikací, dochoval do současnosti jen malý zlomek. Každý jednotlivý exemplář je

Seznam začíná pravděpodobně nejstarším dochovaným herbářem Michele Meriniho z roku 1540 (Thijssse 2016; Carrion 2019, 5–6). Jeho autorství však bylo nedávno zpochybněno a datace upřesněna na rok 1544 (Thijssse 2023; Cristofolini 2021).

proto mimořádně cenným zdrojem informací o vzniku botaniky jako disciplíny a o jejích metodách. I původně lokální svědectví získává v současném trendu maximální vytěžitelnosti informací globální význam. Článek navazuje na dosud známé skutečnosti popsané Jarmilou Skružnou a kol. (2022), tato původní studie představila herbář mezinárodní badatelské komunitě a začlenila ho do okruhu německých Harderových herbářů především srovnáním s obsahem dvou dalších sbírek – Hanova herbáře (1594) a Harderova „příručního“ herbáře (1594). Cílem následujícího textu je zprostředkovat toto poznání českému publiku, nastínit, jak Broumovský herbář souvisí s nejstaršími dochovanými herbáři, jakými cestami se mohl dostat do Muzea Broumova, a popsat jeho podobu a specifika.

Nejstarší renesanční herbáře a jejich stopy vedoucí ke vzniku Broumovského herbáře

V současnosti je herbář běžnou pomůckou botaniků i studentů. Jeho „vynález“ ale nepochybně znamenal svého druhu revoluci. Samozřejmě, že pouhé usušení rostliny vylisováním mezi listy papíru není nic mimořádného. Například již ve 14. století si milovník knih Richard de Bury († 1345), arcibiskup z Durhamu a autor slavného *Philobiblonu*, stěžoval, že jeho studenti vkládají do cenných knih čerstvé rostliny a tak je – možná neúmyslně – lisují. Vylisované sušené rostliny byly také používány jako předlohy pro ilustrace, například v italském herbáři *Erbario Carrarese* z přelomu 14. a 15. století (Dobras 2013; Thijsse 2023). Z toho je vidět, jak snadné bylo získat a uchovávat sušené rostliny, to ale ještě nebyl skutečný herbář.

Zásadní vliv na zdokonalení a rozvoj této techniky uchovávání rostlin mělo počínání renesančních přírodopisců v první polovině 16. století. Starověká medicínská a přírodopisná díla Galéna, Dioskorida či Plinia byla díky rychlému šíření knihtisku stále lépe dostupná. Nové edice však vyžadovaly důkladnou revizi starých textů a srovnání klasických názvů s živými rostlinami. Sběr, dokumentace a katalogizace nových druhů se tak staly jádrem nově se rozvíjející disciplíny *historia naturalis* a herbáře sušených rostlin skvělou pomůckou ke studiu, srovnání, ale i výměně rostlin (Ogilvie 2006).

Autorství vůbec prvního herbáře v dějinách je připisováno italskému učenici – botaniku a lékaři jménem Luca Ghini (1490–1556). Ghini je znám jako zakladatel nejstarší evropské univerzitní botanické zahrady (v Pise), kde pěstoval rostliny pro výuku. Zároveň působil na univerzitě v Boloni, kde ke tvorbě herbářů inspiroval řadu svých studentů a kolegů, ti pak rozšířili umění tvorby herbářů nejen v Itálii, ale i do dalších zemí. Na Ghiniho přednáškách a demonstracích se s touto technikou seznámili význační přírodovědci, například Ital Ulisse Aldrovandi,

Angličan John Falconer nebo Francouz Guillaume Rondelet, pozdější rektor univerzity v Montpellier. V Montpellier se výrobě herbářů dále naučili přírodovědci z německy mluvících zemí Felix Platter, Caspar Ratzenberg či Leonhart Ruawolf (Baldini – Cristofolini – Aedo 2022; Thijssse 2016; 2023; Cristofolini 2024).

Ghiniho herbář se bohužel nezachoval, za nejstarší dochovaný herbář je tedy pokládáno dílo Ghiniho žáka z Pisy dnes uložené ve Florencii, které vzniklo okolo roku 1544.² Zhruba ve stejné době vznikl v Itálii další unikátní herbář, který zanechal stopu i v našich zemích. Jeho autor byl donedávna také neznámý a dílo bylo označováno jako *En Tibi*, podle prvních slov květnatého věnování, které ovšem neuvádí žádná jména, ani dárce, ani příjemce. Nejnověji je vznik herbáře spojen opět s okruhem boloňských učenců a připisán konkrétně Francescu Petrollinimu (Stefanaki a kol. 2018; 2019). Herbář *En Tibi* byl ve vlastnictví Rudolfa II. jako součást jeho slavné Kunstkamery na Pražském hradě. Ze soupisů je patrné,³ že Rudolf II. vlastnil i další renesanční herbáře, například čtyři svazky herbáře od augsburského lékaře a přírodovědce Leonharta Rauwolfa (+ 1596), které jsou počítány za jedny z nejstarších herbářů vzniklých severně od Alp (z let 1560–1577). Oba herbáře – *En Tibi* i Rauwolfův – bohužel potkal stejný osud. Byly uloupeny švédskými vojsky, odvezeny do Stockholmu a dnes se nacházejí ve sbírkách Univerzity v Leidenu (Stefanaki a kol. 2021, Walter a kol. 2022).

V těchto raných dobách herbaristiky působil také pedagog a amatérský botanik Hieronymus Harder z Ulmu (1523–1607), který mezi lety 1562 a 1607 sestavil nejméně dvanáct herbářů, jež se dochovaly do dnešních dnů (Dobras 2013). Ve svém prvním díle ještě experimentoval se způsobem lepení (upevnění rostlin papírovými páskami vs. lepení v celé ploše, pokusy se sušením kořenů aj.). Později dovedl svou metodu k dokonalosti – kořeny a trojrozměrné části rostlin, které je obtížné sušit lisováním, nahrazoval akvarelem (i původní barvu květů, vybledlých při sušení, někdy znázorňoval vodovými barvami). Ovšem v předmluvě ke každému herbáři vždy znovu zdůrazňoval, že ve své „suché zahradě“ přináší rostliny v takové podobě, jak je Všemohoucí stvořil a jak by je žádný – a to ani sebelepší – malíř nedokázal zpodobnit.

Harderův životopisec Werner Dobras vynaložil velké úsilí, aby zjistil, kde se mohl Harder metodu tvoření herbářů naučit. V dochovaných dokumentech z Harderova života ale bohužel zcela chybí informace o celé jedné dekádě, a to právě v době jeho studia. Zajímavý je také fakt, že většina výše zmíněných autorů

² Původně připisované Michele Merinovi a dříve datované (srov. Thijssse 2023; Cristofolini 2021, 2024).

³ Bauer – Haupt (1976).

herbářů působila na univerzitách a v akademickém prostředí. Harder byl, co se týče přírodopisu, spíše samouk a praktik. Po celý život působil jako učitel: nejprve v Geislingenu (učil katechismus a zpěv žalmů), zde mu dokonce výrobu herbářů a aktivitu s tím spojenou zakázali, a poté v Überlingen a Ulmu (Dobras 2013). Totéž platí o celém okruhu jeho následovníků z okolí Bodamského jezera. Nemáme zatím žádné indicie, že by byli v pravidelném kontaktu s dalšími evropskými přírodovědci, že by byli součástí raně novověké korespondenční a výměnné sítě. Zdá se, že jde o vcelku svérázný a originální počín skupiny úzce spřízněných osob.

Hieronymus Harder nás zajímá mimo jiné proto, že byl tchánem Johanna Breheho, autora Broumovského herbáře. Je známo, že Harder inspiroval k výrobě herbářů celou řadu dalších lidí, zejména členů vlastní rodiny (Dobras 2013). Například Harderův syn Johannes Harder, lékař, vytvořil nejméně dva herbáře, podobně manžel nejmladší Harderovy dcery Christiny, Johann Schöpf (Schöepff), publikoval seznam rostlin *Ulmischer Paradiesgarten* (Schöpf 1622). Brehe, manžel Harderovy nejstarší dcery Margarity, je znám jako vlastník jednoho z Harderových herbářů (Zimmermann 1940), který je nyní vystaven v Städtischen Museum Überlingen (majitelem je Městský archiv v Überlingen). Jedná se o dílo z roku 1594, které bývá označováno jako Harderův příruční herbář (*Handherbarium*). Harder tento svůj osobní herbář, který byl doplněn kresbami, Brehemu věnoval. Čteme zde přípis: „Já, Hieronymus Harder, věnuji tuto svoji knihu a dílo mému milému zeti Johannu Brehe, měšťanu a lazebníku z Überlingen, na moji věčnou památku.“⁴ (Zimmermann 1940, 7)

Harderův vliv ale přesáhl hranice jeho rodiny. V již zmíněném muzeu v Überlingen je prezentován ještě jeden herbář, datovaný rokem 1594, jehož autorem je Johann Jakob Han (?1565–1616), lékárník v Überlingen (Dobras 1969, 1988). V úvodu tohoto herbáře Han píše: „Toto zvláštní umění vytvořil jeden vysoce umělecky nadaný muž a velký milovník rostlin z města Ulmu, takže po vložení bylin do knihy vydrží tyto byliny stejně dlouho jako papír v té knize, aniž by jim ublížili roztoči a švábi, kteréžto umění mi také předal jeho milovaný zeť.“ (Zimmermann 1923) Navzdory tomu, že Han nikoho přímo nejmenuje, můžeme si být téměř jisti, že onen „milovník rostlin“ byl právě Harder (Zimmermann 1923). A který z nejmenovaných Harderových zeťů Hana tomuto umění naučil? Vzhledem k tomu, že Brehe i Han žili oba ve stejném městě (Überlingen), není vyloučeno, že to byl právě Brehe, kdo Hana učil. Tato zmínka by jasně ukazovala na to, že

⁴ V originále: „Ich Hieronymus Harder hab dises meine Buoch vnnd Werckh meinem lieben Tochtermann Johann Breehe Burger und Balbier zuo Vberlingen, zuo ewiger meiner gedachtnusz verehrt.“

Brehe zřejmě ovládal techniku tvorby herbářů, pročež teoreticky mohl s jejich výrobou pomáhat i svému tchánovi. Až dosud nebylo známo, že by se Brehe sám výrobě herbářů věnoval. Broumovský herbář je ale fyzickým důkazem, že i on sám vytvořil svůj vlastní exemplář.

Odkud se vzal „Broumovský poklad“?

Do Muzea Broumova byl herbář uložen v 80. letech 20. století poté, co byl náhodou nalezen jedním z pracovníků v sakristii klášterního kostela, která v té době sloužila jako skladiště.⁵ Teprve v roce 2016 byl tento „Broumovský poklad“ znovuobjeven Jarmilou Skružnou, která, díky svému dlouhodobému zájmu o klášterní prostředí v souvislosti s rostlinami v nejširším slova smyslu, okamžitě rozpoznala mimořádnou hodnotu tohoto díla.

Můžeme hovořit o štěstí, že se herbář do této doby vůbec zachoval. Z výše zmíněné Maiwaldovy stati (Maiwald 1937) je zjevné, že herbář byl v první půlce 20. století v majetku benediktinského kláštera, resp. klášterního gymnázia v Broumově. Roku 1950 byl ale klášter zrušen a Státní bezpečnost v něm zřídila internační tábor pro kněze, kteří tam byli svázeni v rámci takzvané Akce K. Akce K se uskutečnila bleskově v noci ze 13. na 14. dubna 1950, tj. jen dva roky po komunistickém převratu. Řádoví bratři byli vzbuzeni uprostřed noci a přinuceni k okamžitému odchodu z klášterů, jen s minimem osobních věcí. Celá akce byla zorganizována v utajení tak, aby nebyl čas na úschovu cenného klášterního majetku, na útěk ani na protesty. Internovaní řeholníci pobývali v broumovském klášteře asi půl roku. Následovala Akce Ř, neboli analogické vyklizení ženských klášterů, a Broumov se pak stal hlavním internačním táborem pro řeholnice. Zatímco Akce K a Ř byly velmi dobře zorganizované, následné vyklizení klášterů a zabavování jejich movitého majetku naopak probíhalo velmi chaoticky. Část vzácného kulturního dědictví se tak nenávratně ztratila. Velké množství knih ze všech českých klášterů bylo různými cestami sváženo do pražského Strahovského kláštera, kde byly svazky roztrženy a značná část z nich byla pro svou „nevyužitelnost“ komunistickým režimem zlikvidována.⁶

V broumovském klášteře sice byla víceméně zachována konventní knihovna, uložená v reprezentativním barokním knihovním sále, nicméně obsah dalších knihoven, například opatské a gymnaziální, byl rozptýlen či zcela zničen. Od

⁵ Ústní sdělení, Karel Franze, 27. června 2018.

⁶ Srov. Doležalová 2022; Kolouch 2014; Pavlíček J. a kol., „Akce K“, dostupné z: <https://akcek.knihovny.cz/svozy-prolog.html> [5. 5. 2024].

dubna do srpna 1950 bylo z Broumova odvezeno na deset nákladních aut knih do bývalého kláštera redemptoristů ve středočeském Obořišti, odkud byly vzápětí převezeny do Kadaně a v první polovině roku 1951 do Strahovského kláštera. Na Strahově stopa opatského knižního fondu z Broumova definitivně končí. Podobný osud potkal zřejmě i knihovnu gymnaziální (Kolda 2019, 30–31).

Z Überlingen do Broumova

Od vzniku herbáře na sklonku 16. století do první písemné zmínky o něm uplynulo více než 300 let. Během této doby nemáme o herbáři žádné informace, proto jeho cestu z Überlingen do Broumova můžeme nastínit pouze v rámci několika pracovních hypotéz. První dvě hypotézy, týkající se akvizice díla, se opírají o skutečnost, že benediktinské Opatství sv. Václava v Broumově, stejně tak jako řada dalších klášterů, disponovalo rozsáhlými a cennými knižními sbírkami.⁷ Význam Broumova v tomto kontextu ukazuje například převoz proslulé největší rukopisné knihy středověku *Codexu Gigas* v důsledku husitských ataků z pražského benediktinského opatství v Břevnově právě do knihovny broumovského kláštera. Tam se tato kniha těšila více než 170 let obrovské popularity a účtě až do doby, než se stala v roce 1594 součástí pražských uměleckých sbírek císaře Rudolfa II.

Knihy hrály v existenci kláštera klíčovou roli. Jejich nákup iniciovali především opati a převorové, ale i další členové konventu, nebo i lidé pohybující se mimo něj. Významnou osobností byl v tomto směru opat Wolfgang Selender z Prošovic, který stál v čele kláštera v letech 1602–1619. Do Broumova ho z Řezna povolal císař Rudolf II. Selender byl považován za člověka schopného, učenlivého a horlivého a měl velký zájem o knihy (Vilímková – Preiss 1989). Během svého působení v Regensburgu mohl mít povědomí o specializaci Harderovy „dílny“, která byla proslulá i v Bavorsku. Harderovy herbáře vlastnil například i mnichovský dvůr. Do Broumova každopádně Selender přivezl řadu knih.⁸ Herbář mohl v broumovském klášteře, který byl obklopen zahradami už v 17. století, jistě najít praktické uplatnění

⁷ Knihy byly v broumovském řádovém domě pravděpodobně od samého počátku. Nejstarší inventář z let 1390–1393 uvádí 37 knih a jako místo jejich uložení sakristii. První zpráva o existenci samostatné knihovny místnosti v přízemí konventu pochází z roku 1673 (Bolom-Kotari – Kolda 2020, 57).

⁸ V klášterní knihovně se dokonce dochoval konvolut teologických traktátů vydaných v letech 1582–1588 v Ingolstadtu, ve kterém je vlastnictví Selendera doloženo přípisem, viz Vlčková (1969).

v lékárenství. Užitečností svazku si mohl být dobře vědom i některý z pozdějších broumovských opatů či donátorů, mezi kterými byli mimořádné osobnosti jako Tomáš Sartorius (?–1700), Otmar Zinke (1664–1739), Štěpán František Rautenstrauch (1734–1785) nebo Jan Nepomuk Rotter (1807–1886).

Odlišnou indicii o původu herbáře podává Maiwaldův článek z roku 1937. Tam je jako poznámka redakce uvedeno, že herbář je „v držení“ (v úschově, *in Verwahrung*) autora textu, tedy P. Vincence Maiwalda. Maiwald (Obr. 1) byl broumovský benediktin, oblíbený pedagog a profesor přírodních věd na tamním gymnáziu a jeho pozdější ředitel. Zejména ale byl zapáleným botanikem (Vodochodská 2018; Prokop 1932; Menzel 1937; Posner 1956). Již ve svém mládí začal pracovat na publikaci, která ho proslavila, *Geschichte der Botanik in Böhmen* (1904) a která je dodnes zásadním zdrojem informací týkajících se dějin botaniky v Čechách. Roku 1902 se Maiwald stal knihovníkem tří největších knižních sbírek kláštera v Broumově, knihovny konventní, opatské a gymnaziální.⁹ Sám také sbíral rostliny, které sušil pro svůj osobní herbář.¹⁰ V důsledku každodenní práce se starými tisky a prameny se začal věnovat také regionální historii a vlastivědě. Maiwald byl rovněž správcem gymnaziální sbírky přírodnin. Roku 1898 vydal rozsáhlou studii popisující tehdy známý nejstarší herbář z přírodovědné sbírky broumovského klášterního gymnázia, tzv. Innsbrucký herbář od Georga Philippa Sauwerina z roku 1748.¹¹ To naznačuje, že Breheho herbář z roku 1594 v té době Maiwald ještě neznal. Neuvedl ho ani ve svých *Geschichte der Botanik in Böhmen* (Maiwald 1904), což mohlo ale souviset i s tím, že šlo o import.

Je přirozené, že Maiwald měl také svou vlastní knihovnu, a to dosti rozsáhlou. Ačkoliv jako člen řádu nemohl vlastnit žádný majetek, řádové regule dovolovaly, aby mu byly z klášterního rozpočtu nakupovány publikace, které potřeboval ke svému studiu. Mnoho knih dostal také darem. Je tedy možné, že Breheho herbář získal například nákupem na starožitnickém trhu v první třetině 20. století, což byla vzhledem k válečným letům doba pro podobné akvizice typická. Byla však redakce časopisu správně informována o vlastnictví herbáře? Vylučuje její

⁹ Je pravděpodobné, že do jeho působnosti spadaly i ostatní knihovní fondy, které se v klášteře nacházely. Na konci 18. století existovaly v klášteře ještě další knižní fondy: rozsahem menší provizorská knihovna, soubor liturgických knih při konventním kostele, příruční lékárenská knihovna a knižní fond Archivu opatství.

¹⁰ Národní archiv převzal z Broumova roku 2019 herbář. Je nesvázaný, pouze v papírových zavazovacích deskách, a má pravděpodobně spojitost s klášterním gymnáziem. Hypoteticky by se mohlo jednat o Maiwaldův osobní herbář (ústní sdělení, Jitka Křečková, 2. listopadu 2020).

¹¹ Tento herbář v roce 1997 předává Národní muzeum v Praze Benediktinskému arcipopatství sv. Vojtěcha a sv. Markéty v Praze, kde je uložen dodnes.

poznámka o herbáři v Maiwaldově vlastnictví, že by herbář mohl pocházet přímo z kláštera? Každopádně je možné uvažovat nad tím, že Maiwald poznal toto dílo až ve 30. letech, protože sám uvádí, že jeho podrobnější rozbor přinese v druhém článku, jenž bude brzy následovat (Maiwald 1937, 66). K jeho sepsání však bohužel nikdy nedošlo.¹²

Vincenc Maiwald v době svého knihovnického působení přesouval některé knihy v rámci fondu a začal je rovněž katalogizovat, avšak jeho lístkový katalog se nedochoval (Bolom-Kotari, 10 a 29). Ve svém článku o Innsbruckém herbáři z roku 1748 zmínil Maiwald celou řadu herbářů, které se v klášteře nacházely, nicméně šlo o herbáře tištěné, nikoliv herbáře sušených rostlin (Vlčková 1969, 26). Dějiny souboru knihoven uložených v Broumovském klášteře jsou ostatně mimořádně spletité už od samého počátku.¹³ Během třicetileté války byly knihy z Broumova uschovány ve slezském Kladsku, posléze se vracely zpět. Po roce 1648 museli knihovně odevzdat své knihy protestantští exulanti prchající do Slezska. První dochované novověké inventáře z broumovského kláštera pocházejí až ze závěru 18. století (cca 1780–1802) a jsou teprve v současnosti podrobněji vyhodnocovány (Zahradník 2017). Před druhou světovou válkou bylo v konventní knihovně uloženo v barokním sále a v samostatné knihovně opatské kolem 45 000 svazků (Vlčková 1969, 27). Osud knihovny po druhé světové válce byl popsán výše. Zda se v některé z uvedených knihoven Broumovský herbář přece jen původně nacházel, bude předmětem dalšího výzkumu. Maiwaldova osobní knihovna se jako celek také nedochovala. Část zůstala v archivu broumovského kláštera a část je uložena spolu s jeho pozůstalostí.¹⁴

Třetí pracovní hypotéza týkající se akvizice Broumovského herbáře je spjata s existencí konventní lékárny v broumovském klášteře, která byla založena již roku 1700 Tomášem Satoriem (Schwager 1993, 778). K vybavení lékárny patřila

¹² Vincenc Maiwald během druhé světové války zůstal v broumovském klášteře. V důsledku zrušení kláštera prožil ale Maiwald závěr svého života bez svých oblíbených knih a archiválií.

¹³ V letech 2016 až 2022 vznikly v rámci projektu Brána moudrosti otevřená: Barokní kulturní dědictví klášterů Broumov a Rajhrad v programu Národní kulturní identity četné výstupy, mezi nimiž zejména vynikají dva: katalog k výstavě Bolom-Kotari a kol. (2019) a sborník Bolom-Kotari, M. – Kolda, J. a kol. (2020). Ze starší literatury, které je velice málo, lze poukázat zejména na knihu Vlčková (1969).

¹⁴ Další část Maiwaldovy knihovny je ve Státním okresním archivu Náchod, kde se ve fondu Vincenc Maiwald nachází rovněž část jeho rukopisné pozůstalosti. Část pozůstalosti se nachází v Památníku národního písemnictví v Praze, viz Vodochodská (2018, 83).

i příruční knihovna,¹⁵ kde se nacházelo 15 titulů. Breheho herbář, jehož zaměření bylo vzhledem k důrazu na léčivé vlastnosti obsažených rostlin ryze praktické, mohl být cennou a potenciálně i hojně využívanou příručkou klášterních lékárníků.¹⁶

Dle tvaru signatury K59 můžeme usuzovat, že herbář mohl být součástí archivu opatské knihovny, ač nefiguruje v žádném ze dvou dochovaných historických soupisů klášterní knihovny.¹⁷ Pod písmenem K byly v archivu uloženy rarity a rukopisy, herbář by tam tedy mohl spadat. Do oddílu K (scientifica, pharmaceutica, miscellanea) byly původně zařazeny i některé filosofické a teologické rukopisy, a k našemu velkému překvapení i lékárnické rukopisy a kuriozity (Kolda 2020, 76; Ziegelbauer 1740, 163). Signaturu na titulní straně XXXIII, ani dvě signatury na zadních deskách XII a 264199 se nepodařilo přiřadit k žádnému ze soupisů. Kloníme se k názoru, že kniha se opravdu dostala přímo k Maiwaldovi a byla součástí jeho osobního majetku.

Popis Broumovského herbáře

Herbář o rozměrech 20 × 32 cm je svázaný v dřevěných deskách potažených kůží, s kovovými rohy a dalšími drobnými kovovými ozdobami. Původně byl zřejmě sepnut kovovými sponami, ty však nebyly součástí desek již v roce 1937 (Maiwald 1937, 61). Herbář je značně poškozen v důsledku nevyhovujícího skladování, přinejmenším v druhé pol. 20. století, než se dostal do inventáře Muzea Broumova. Desky a vnější okraje listů jsou poškozené, titulní strana je natržená. Některé rostliny zcela nebo zčásti chybějí, na mnoha stranách jsou skvrny od vlhkosti a otvory od hmyzu. Několik posledních stran je v dezolátním stavu. Okraje některých listů jsou poškozené. Titul díla je napsán ozdobným písmem třemi barvami inkoustu, červenou, černou a žlutou (Obr. 2). Titul herbáře zní:

„Herbář, ve kterém je uchováno a obsaženo 346 živých rostlin tak, jak je všemocný Bůh stvořil a nechal růst na zemi, což je nemožné malíři, jakkoliv by byl

¹⁵ SOA Zámorsk, VS Broumov, kart. 139, inv. č. 1397, CC: Abschätzung der Braunauer Stifts Apotheke. Breheho herbář zde ale nefiguruje.

¹⁶ Barokní knihovna sál obsahuje dnes skříň číslo XXIV „Medici“ cca 400 svazků, týkajících se zdravotní péče a provozu veřejné lékárny; jsou zde i prvotisky z 15. století (Holešová 2020, 68).

¹⁷ V současné době jsou známy dva dochované soupisy klášterní knihovny. První je devítisvazkový z let 1780 až 1782 a druhý třísazkový z roku 1854 (Zahradník 2017, 93; Bolom-Kotari – Kolda 2020, 59; Vodochodská 2020, 134).

nadaný, takto živě přinést na denní světlo.¹⁸ V podtitulu čteme: „Sebráno a do herbáře uspořádáno Johannem Brehe, lazebníkem z Überlingen, roku 1595.“¹⁹

Za titulním listem následuje dvoustránková předmluva v německém jazyce. Brehe tam uvádí, že své dílo vytvořil s požehnáním dvora v Meersburgu, který umožnil jeho dokončení.²⁰ Také tam zmiňuje, že se naučil zhotovovat herbáře od svého tchána (*von meinem Herr Schwecher*).²¹ Hovoří o přednostech nalepených živých rostlin oproti ilustracím v tištěných herbářích. Říká, že mezi lidmi panuje stále mnoho nedorozumění, co se rostlin týče, protože pouze čtou v knihách (*nur in Bucher lessen*) a obkreslují jako opice (*abmalen wie die Affen*).

Brehe zde pravděpodobně naráží na častý argument renesančních přírodovědců, že obrázky rostlin se překreslují z jednoho díla do druhého, tím se zhoršují, ilustrátoři i kopisti se dopouštějí častých nepřesností, ilustrace je schematická a nezachytí tak věrně podobu rostliny.²² Toto tvrzení se ostatně odráží i v titulu herbáře, který, dle Breheho slov, prezentuje rostliny tak, jak by je ani nejlepší malíř nevymaloval. Tato výtku však platí spíše starším, středověkým, ilustracím rostlin. Již v první polovině 16. století však vznikají ilustrace zobrazující rostliny velmi věrně, jejich autoři dbají na originalitu a na to, že ilustrace je skutečně zhotovena podle živé rostliny, tedy „ad vivum“.²³ Ilustrace a herbářová položka si tak mohou zdatně konkurovat, co se reprezentace jednotlivých rostlin

¹⁸ *Kreüter Büoch Darin 300 und 46 Lebendiger Kreüter begriffen und Ingefast sind Wie Sey Der Allmechtig Got Selbs Erschaffen und auff Erden Hat Wachsen Lassen Das auch Unmiglich ist Ainem Maller Wie Kunstreich Er Sey So Leblich An tagzu Geben.*

¹⁹ *Zusammen Getragen Und In Dass Werk Geordnet Dürch Johann Brehe, Balbirer in Überlingen, Anno 1595.*

²⁰ Z toho vyplývá, že Breheho v jeho práci podporovali Habsburkové. Hrad v Meersburgu na Bodamském jezeře byl totiž rezidencí knížete-biskupa v Kostnici, kterým byl v letech 1589–1600 Andreas Rakouský, příslušník habsburského rodu.

²¹ Brehe užívá termín Schwächer/Schwecher. V Maiwaldově stati (1937) je ale tento německý výraz chybně přepsán jako švagr (Schwager). Okolo roku 1600 měl termín Schwächer/Schwäher význam „tchán“, později se ale posunul a označoval „švagra“. Je pravda, že i dva Breheho švagři (Johannes Harder a Johannes Schöepff) inklinovali ke studiu rostlin, jak jsme zmínili výše. Inspirací všem byl ale právě Hieronymus Harder, který svému zeti rovněž jeden vlastnoručně vyrobený herbář věnoval – již zmíněné *Hadherbrium* z roku 1594.

²² Přitom se odvolávají na původní Pliniovo tvrzení, viz Plinius, *Historia Naturalis*, VII, 141; srov. např. Mattioli 1554, praef. s. 4.

²³ Například podle jednoho z „německých otců botaniky“ Leonharta Fuchse vyjadřuje ilustrace věci mnohem jasněji, než je možné popsat slovy (Fuchs 1542, b1r; Kusuka-wa 2011, 112). Zároveň umožňuje přesáhnout konkrétní jednotlivou rostlinu tím,

týče. Mají své klady, ale i podobné nedostatky: nezachytí dobře kvality, jako jsou barvy, chutě a vůně.²⁴ Zda Brehe a další autoři herbářů chápali opravdu herbářovou položku jako více „živou“ než nové ilustrace zhotovené podle živých rostlin „ad vivum“, nemůžeme na tomto místě posoudit, ale může to být předmětem dalšího výzkumu a polemiky.

Předmluva dále popisuje tradiční motiv, že rostliny jsou stvořeny lidem k užítí, podobně jako zvířatům. Brehe zdůrazňuje, že člověk může z určitých bylin využít kořeny, jinde nať či semena. Upozorňuje také, že tyto části mají různý účinek, i když pocházejí z téže rostliny. V závěru svého vysvětlení užitečnosti herbáře vypočítává jedovaté či jinak nebezpečné rostliny, jejichž užití bez správné znalosti může vést až ke smrti člověka.

Po předmluvě následuje na třech dalších stranách podrobný rejstřík německých názvů rostlin. Vysušené exempláře jsou nalepeny na zbývajících 103 listech, a to oboustranně (tj. počet stran s rostlinami je 206 a celkový počet stran včetně titulního listu je 214). Jednotlivé listy herbáře jsou vpravo nahoře číslované. Každá strana má naznačený rámeček cca 1 cm od krajů, který je podélně rozdělen linkou na horní část, kde jsou nalepené rostliny s názvy a kresbami, a na spodní část s textem. Na stránkách je buď jedna, nebo několik rostlin, obvykle dvě až tři. Rostliny jsou nalepené v celé své ploše. Každý druh je označen latinským jménem psaným velkými písmeny (kapitálkami) černým inkoustem s počátečním červeným písmenem, a jedním nebo několika lidovými názvy v němčině. Ty jsou psány malými (psacími) písmeny ve shodné barevnosti.

V herbáři je obsaženo 358 rostlin, tedy o dvanáct položek více, než je deklarováno v titulu rukopisu.²⁵ Broumovský herbář vznikl jako praktická pomůcka pro použití při léčení v nejširším slova smyslu. Jedná se tedy o rostliny, z nichž

že opraví její konkrétní vady a může ji zobrazit i v různých vývojových stádiích na jednu (Kusukawa 2011, s. 191).

²⁴ Například Carolus Clusius upozorňuje na to, k čemu by se sušené rostliny používat neměly. Neměli bychom podle nich vytvářet popisy druhů a zhotovovat ilustrace, protože rostliny v takovém stavu ztrácejí důležité kvality jako barvu, vůni či chuť (Clusius to píše v dopise Camerariovi 26. prosince 1584, viz Ogilvie 2006, 170). Podobné námitky klade i německý přírodovědec Konrad Gesner a preferuje studium a výměnu rostlin živých (Kusukawa 2012, 152). Objevují se hypotézy, že techniky sušení rostlin a jejich uchování ve formě herbářové položky pak byly jednou z příčin schematizace rostlin a toho, že se botanická věda zaměřila hlavně na morfologii – formu, tvar a počet rostlinných částí (Jacobs 1980; Atran 1990, 134; Ogilvie 1996, 222).

²⁵ Botanická revize všech rostlin obsažených v herbáři není zatím k dispozici, bude předmětem dalšího výzkumu.

většina měla ve své době známé medicínské použití. Rostliny náležejí k 54 čeledím cévnatých rostlin. Nejvíce jsou zastoupeny druhy synantropní a lesní, dále luční druhy a druhy vřesovišť. Jsou tam ale také druhy pěstované, např. skočec obecný (fol. 11v) a šabrej kmínovitý (fol. 89r) – známý jako římský kmín (Skrůžná a kol. 2022).

Zdá se, že řazení rostlin v herbáři nemá žádné jednotné kritérium (např. abecední nebo podle vzoru antických spisů, které se uplatňuje v některých tištěných renesančních herbářích, třeba v herbáři Leonharta Fuchse). Místy ale můžeme rozpoznat určitá seskupení rostlin na základě některých podobných znaků. Jde například o dobu kvetení. Prvními rostlinami herbáře jsou narcis a bledule (fol. 1r), druhou konvalinka (fol. 1v). Kvetou v jarních měsících. Někdy jsou rostliny seskupeny na jedné stránce podle prostředí, ve kterém rostou: mechy a lišejníky na stromě (fol. 41r a fol. 41v), vlhkomilné rostliny u potoka (fol. 69r–71v). Jindy jsou řazeny podle obdobného habitu, tj. na jedné straně mohou být druhy vzájemně si podobné, ale podle dnešních poznatků systematicky nepříbuzné. V takovém případě by se mohlo jednat o didaktický záměr, jehož účelem bylo demonstrovat rozdíly pro určení druhů při sběru, nebo dalším praktickém použití rostliny. Samozřejmě se mohlo jednat také o náhodné řazení v důsledku sběru během několika výprav do terénu a společného usušení a vlepení do herbáře. S největší pravděpodobností se jednalo o kombinaci všech zmíněných možností, kdy na jedné straně mohl být jasný záměr, ale realita sběru a konečného umístění do herbáře mohla být odlišná.

Již nejstarší herbáře sušených rostlin obsahují exotické druhy, například importy z Nového světa, Broumovský herbář není výjimkou. Nacházíme zde tři americké druhy, které se v 16. století šířily Evropou a z kterých se během raného novověku staly důležité užitkové rostliny: aksamitník (fol. 21v), lilek rajče (fol. 32r) a tabák selský (fol. 78v). Aksamitník je označen latinským názvem *Flos Indianus* a německým *Indianisch Negele*, lilek rajče je nazván *Solanum maritimum* německy *Nacht Shadten*, tabák selský je uveden pod názvem *Nicosiana*, *Nicociana*, *Haillig*, *Wund Kraut*, *Tabaco* (Obr. 3). Je zajímavé, že Brehe v souvislosti s tabákem cituje Matthiase Lobela²⁶ a odkrývá tak jeden ze svých zdrojů.

Broumovský herbář je unikátní množstvím doprovodných ilustrací. Kresby v první řadě nahrazují chybějící část rostliny, například květenství áronu plamatého (fol. 5v), kalichy mochně židovské třešně (fol. 31v) nebo plody chřestu lékařského (fol. 59r). Výjimečně je doplněna koruna vystřižená z barevného papíru, například u hvozdíku (fol. 20r). Zhruba u jedné poloviny rostlin jsou kresbou

²⁶ V Lobelově a Penově publikaci se objevuje vůbec první tiskem vydané vyobrazení tabáku (Lobel a Pena 1571, 252; Meyer a kol. 1999, 180).

doplněny podzemní orgány (kořeny, hlízy, oddenky, cibule), které se při lisování herbářové položky špatně suší, jako například hlíza u dymnivky duté (fol. 17r) nebo oddenek osladiče (fol. 42r). U ostatních rostlin podzemní orgány zcela chybí, naopak je doplněn terén, který je ztvárněn tak, že se zdá, jako by z něho rostlina vyrůstala. Tyto ilustrace se obvykle vztahují k prostředí, ve kterém se rostlina přirozeně vyskytuje. Kromě stylizovaného trávníku, který je nejběžnější, se v herbáři vyskytuje ještě vyobrazení skály, například u sleziníku červeného (fol. 18r). Vlhkomilné rostliny, například blatouch bahenní (fol. 69v), jsou doplněny vyobrazením vody. U pěstovaných rostlin je doplněn květináč, například u fialy šedivé (fol. 20r) nebo rozmarýnu lékařského (fol. 60r). Zajímavý je způsob vizuální prezentace mechů a lišejníků (Obr. 4). Tyto rostliny jsou nalepeny na kolorovanou kresbu stromu (fol. 41v), v jehož koruně jsou zobrazena i hnízda s ptáky a veverky na větvích. Některé druhy jsou nalepeny u báze stromu, jiné na kmeni a další na větvích.

V herbáři se také ojediněle vyskytují i obrázky věcí, např. sud s kohoutkem u ploníku obecného (fol. 38r) nebo osob, např. drobná postava sv. Jana Křtitele u třezalky tečkované jako odkaz na její německé jméno bylina sv. Jana (fol. 40v) (Obr. 5). Dalším velmi běžným námětem doprovodných ilustrací jsou živočichové, a to jak obratlovci (savci, ptáci, plazi, obojživelníci, ryby), tak bezobratlí (hmyz, pavouci, koryši, měkkýši). Savci představují v Broumovském herbáři početně největší skupinu obratlovců, např. ježek, kuna, veverka, vlk, kočka, ovce, koza a jelen. Souvislost vyobrazených živočichů s rostlinami je dvojí. Buď ilustrují prostředí, ve kterém rostlina roste (vodní ptáci, žáby, ryby), nebo odkazují na latinské či německé jméno rostliny. Jsou to např.: jelen u hladýše širokolistého *Hirsh Wurtz* – v překladu jelení kořen (fol. 73r), koza/kozel u udatny lesní *Gaiss Bart* – kozí vous (fol. 73r) a u jetele červeného *Gaiss Kle* – kozí býlí (fol. 66r), ovce u řebříčku *Scharff Garb* – ovčí snop (fol. 7r), ježek u chudiny vždyzelené *Igel Veyolen* – ježčí fialka (fol. 2r), husa u mochny husí *Gensrich* (54v), had u mateřídoušky *Serpilum* (fol. 58r). V případě kakostu krvavého nazývaného čapí nůsek, *Storchen Schnabel* (fol. 87r) doprovází rostlinu kresba čápa.

Na 190 stranách herbáře z celkového počtu 206 Brehe doplňuje k rostlinám kratší anotace v německém jazyce, zpravidla informace o léčivých účincích. Ty vyvozuje, jak bylo v této době i v tištěných herbářích zvykem, především ze základního živlového složení rostlin. Například aron je horký a suchý na třetím stupni (fol. 5v)²⁷ nebo užanka je teplé a mokré přirozenosti (fol. 13v).²⁸ Dále popisuje formu a způsob užití rostliny. Uvádí recepty na obklady (*Pflaster*), odvary

²⁷ Aron ist Spaiss und trunckchen im driten grad.

²⁸ Gross Oxenzung ist warmer und feicher Natur.

(*Koch*) atd., velmi časté je například naložení rostliny do vína: „ožanka naložená ve víně působí proti jedům, silné menstruaci a výtoku“ (fol. 6r).²⁹ Praktický účel herbáře je patrný i z toho, že u rostlin, kde léčivé účinky nejsou známy nebo se pro medicínu nehodí, je to zdůrazněno. Brehe například uvádí, že afrikán se nepoužívá v medicíně, ale spíše pro potěchu v zahradách (fol. 21v),³⁰ nebo že u rajčete nebyly popsány účinky (fol. 32r).³¹

Odkazy na údaje v tištěných herbářích se objevují zřídka. Kromě výše zmiňovaného Matthiase Lobela cituje Brehe ještě Hieronyma Bocka (fol. 24r), blíže nespecifikované „herbáře Angličanů“ (*Die Angli Bezeigen in irem Herbario*) (fol. 38v), z antických autorů uvádí jmenovitě Dioskorida (fol. 13v, 19v, 74v, 84r), Plinia (fol. 13v a 28v) a Galéna (85r). Předpokládáme, že rostliny byly většinou sbírány v okolí Überlingen. Pokud je Brehe od někoho získal, nejčastěji uvádí, že je má od svého tchána (fol. 18v, 67v, 79r). Pouze u některých položek je zmíněna lokalita, např. Frankfurt u listnatce (fol. 79r) a Štrasburk u snědku (fol. 18v). U ledence (fol. 67v) doslova stojí: „mám ji od tchána, pochází z knížecí zahrady ve Stuttgartu, kam ji kníže přivezl z Jeruzaléma“.

V textu se výjimečně hovoří také o živočiších, jejichž kolorované kresby doplňují sušené rostliny, ale to jen v těch případech, kdy sami rostlinu využívají k léčení, např. kočka kozlík (fol. 54r), lasička routu (fol. 72r), jelen sadec (fol. 53r), nebo jsou pro ně jedovaté, jako např. oměj pro vlka (fol. 10v). Přepis, pracovní překlad a hlubší analýza textů bude předmětem dalšího bádání.

Diskuse a závěr

Broumovský herbář je v pořadí pravděpodobně 25. nejstarším evropským herbářem (srov. Thijsse 2016). Je jedinečný nejen z botanického a historického

²⁹ [...] diss kraut zu Wein gesoten und den ober getrunken, vertreibt gift, der frowen Blodigkeit Und Weisen Fluss [...].

³⁰ [...] nit in die Artzney gebraucht werden mer von Lusts wegen in garden gezeiht [...] O amerických družích měli evropští přírodopisci většinou jen kusé zprávy. Ač ve své domovině původně medicínské využití měly, do Evropy přicházely často bez těchto informací jakoby „nahé“ (Čermáková – Černá 2018). Například Hieronymus Bock o afrikánu píše, že se teprve časem uvidí, k čemu bude dobrý (Bock 1551, 349), P. A. Mattioli se snaží jeho účinky odvodit teoreticky, na základě hořké chuti bude podle něj hřejivé a vysoušecí moci (Mattioli 1565, 1304), a vlámský učenec Rembert Dodoens na základě jistých pozorování otrav koček a myší dokonce tvrdí, že je jedovatý (Dodoens 1568, 64). Srov. Černá J. „Marigold“.

³¹ Von diesem mer Nacht Schadten, wirt kain Wirigung beschriben.

hlediska, ale také po výtvarné a jazykovědné stránce. Johannes Brehe se technice tvorby herbářů skoro jistě naučil od svého tchána Hieronyma Hardera, projevu je se však jako osobitý autor. Originální je zejména mimořádné množství doprovodných ilustrací. Zdá se, že Brehe navázal na tradici středověkých rukopisů, kde se obrázky zvířat a dalších objektů občas vyskytují jako mnemotechnická pomůcka k identifikaci rostliny nebo jejího využití (např. *Tractatus de herbis*, *Tacuinum sanitatis*, *Herbarium Apuleii platonici* atp.). V tištěných renesančních herbářích se však tohoto prostředku užívá minimálně (srov. např. herbář Hieronyma Bocka, Bock 1546).³² Podobně vzácná jsou taková vyobrazení v herbářích sušených rostlin, kde je nalézáme v menší míře právě jen v herbářích z Harderova okruhu, hl. v herbáři Jana Jakoba Hana, který hojně zobrazuje také prostředí, ve kterém rostlina roste (Obr. 6a, b), ale také u samotného Hardera, který dokresluje kořeny a hlízy.³³

Dalším unikem je textová část herbáře. S podobným objemem textu se v dobových herbářích nesetkáme, většinou se autoři spokojí s názvem rostliny případně krátkým morfologickým popisem. Jinak tomu není ani v herbářích Harderova okruhu, výjimkou snad může být Harderův herbář z let 1576–94 (nyní v Bayerische Staatsbibliothek), kde Harder u několika rostlin uvádí celkem podrobné texty, po několika stranách ale vkládání textů končí, jako by autora tato část tvorby herbáře přestala zajímat.

Co se obsahu popisů týče, Brehe ve svém díle zrcadlí nejen dobrou znalost latiny, ale také znalost děl klasických autorů a inspiraci tištěnými herbáři. Týkají se především medicínského využití rostlin a Breheho herbář se tak přibližuje spíše soudobým tištěným herbářům než dílům Harderova okruhu. Je tedy možné, že motivace pro vznik těchto herbářů byly rozdílné. Zatímco Brehe má ambici podat zprávu o možném využití rostlin v lékařství, Harder, jak plyne např. z předmluvy k Vatikánskému herbáři (1574), předpokládá, že se jeho herbáře budou používat jako pomůcky pro určování rostlin v terénu (Dreher 1986). Tamtéž Harder mluví o svých zkušenostech se sběrem rostlin v terénu „při putování po horách a údolích“ a zdůrazňuje tak svou znalost rostlin *in situ*, která byla v 16. stol. důležitým měřítkem botanické autority (Findlen 1994, 156). Samozřejmě tvorba herbářů v prostředí Harderovy rodiny byla i významným zdrojem příjmů.

Broumovský herbář obohacuje nejen dosud známý katalog renesančních herbářů, ale i naše povědomí o vzdělaneckém a můžeme říci i rodinném okruhu

³² Za cenné připomínky děkujeme Sarah Kyle. Ilustracemi ve středověkých herbářích se zabývá např. Minta Collins (2000), renesančními sbírkami kreseb, kde jsou přírodniny zobrazeny v určitém kontextu prostředí, pak Florike Egmond (2016, 100–115).

³³ Srov. Skružná a kol. 2022.

Hieronyma Hardera, ve kterém byly sdíleny unikátní znalosti a dovednosti nutné k tvorbě herbářů sušených rostlin. Nález posouvá dosavadní poznatky o tvorbě herbářů i o úrovni tehdejších botanických znalostí, ale také ukazuje, jak byla tato technika atraktivní pro okolí Harderovy rodiny a s jakou novou invencí byly Harderovy poznatky a dovednosti dále rozvíjeny jeho následovníky. Je zajímavé, že v krátkém období mezi 1594 a 1595 vzniklo v rodině a blízkém okolí Hieronyma Hardera paralelně několik herbářů (nejméně čtyři: Harderův, Hanův, Harderova syna Johanna a Broumovský herbář Johanna Breheho). Můžeme tedy usuzovat, že výše zmínění amatérští botanikové se nejen znali, ale pojil je i zájem o léčivé rostliny. Vzájemně se mohli v této činnosti inspirovat a na sběr rostlin vyrazet společně.

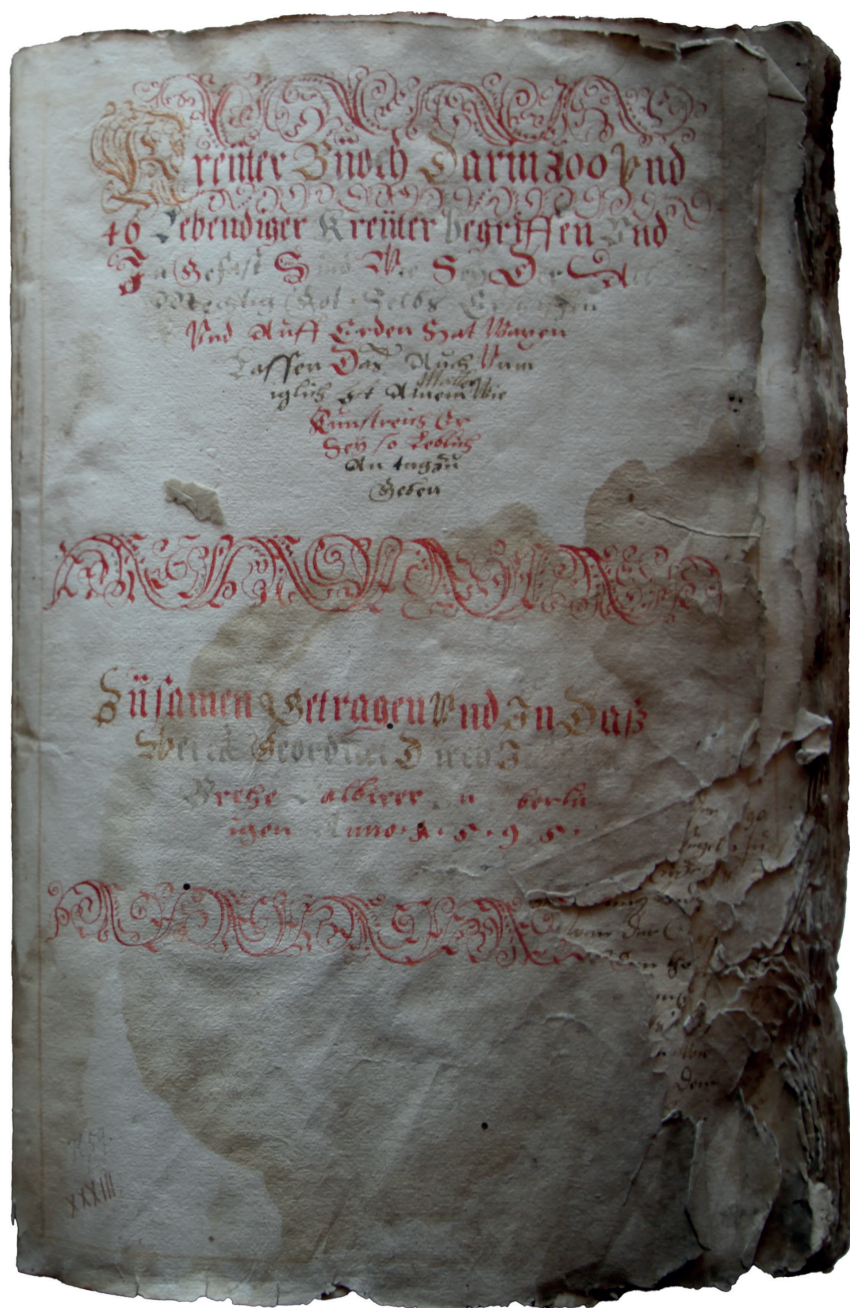
Z dosavadního srovnání (Skrůžná a kol. 2022) vyplývá, že pokud jde o výběr druhů, je společná inspirace zjevná, zdá se však, že rostliny nepocházely ze stejného zdroje. Pokud jde o použití názvů konkrétních druhů, v německém i latinském jazyce, vykazují srovnávané herbáře Harderova okruhu jak významné podobnosti, tak i nezanedbatelné rozdíly. Detailní studium této problematiky bude důležité pro objasnění vývoje botanické nomenklatury v daném historickém období.

Kromě významu objevu na evropské úrovni má nález nesporný význam i ve středoevropském kontextu. Broumovský herbář představuje nejstarší herbář na území České republiky. Musíme však zdůraznit, že herbář se do Broumova dostal jako import a nejsou v něm shromážděny rostliny z okolí kláštera, ani z Českých zemí. Badatelsky neuzavřená se jeví otázka způsobu nabytí herbáře do knihovny Broumovského kláštera. Může se jednat o velmi dávnou akvizici, nebo také o událost ze začátku 20. století. Společně s přesnou identifikací rostlinného materiálu a hlubší analýzou textového doprovodu představuje tato otázka asi největší výzvu pro následný výzkum.

Přestože neumíme spolehlivě určit, kdy a jak se Broumovský herbář dostal do Čech, jeho známá historie od roku 1937 do současnosti v sobě odráží pohnuté dějiny nejen Broumovského kláštera, ale celého tehdejšího Československa, krutě zkoušeného komunistickým režimem. Knihovny i zahrady klášterních areálů jsou dosud nedoceneným zdrojem nejen řady historických pramenů, ale i archeobotanických dat ilustrujících introdukci nepůvodních druhů užitkových rostlin. Tato práce představuje mj. příspěvek k rehabilitaci českého klášterního prostředí jako významného zdroje dosud nepublikovaných dat z oblasti přírodních i společenských věd v celoevropském kontextu. Broumovský herbář nám budiž příkladem vzácného díla hmotné kultury, jejichž existence nás naléhavě upozorňuje, že mnoho závěrů ohledně šíření botanických znalostí bude třeba přehodnotit. Hlubší bádání v klášterních fondech obecně ukazuje, že pro správné pochopení rozvoje vědeckého poznání by se kontakty mezi světskými patrony, přírodovědci a vědecky orientovanými příslušníky církevních řádů rozhodně neměly opomíjet.

Obr. 1. Vincenc Maiwald v knihovně broumovského kláštera (SOkA Náchod, f. Vincenz Maiwald, k. 170).

Obr. 2: J. Brehe (1595): Titulní strana herbáře (foto Sylva Dobalová, se svolením Muzea Broumovska, Broumov).

Obr. 3: J. Brehe (1595): fol. 78v: Sušená rostlina tabáku s domalovaným kořenem (foto Sylva Dobalová, se svolením Muzea Broumovska, Broumov).

Obr. 4: J. Brehe (1595): fol. 41r: Kresba stromu reprezentujícího prostředí, ve kterém roste několik druhů mechu a lišejníků (foto Sylva Dobalová, se svolením Muzea Broumovska, Broumov).

Obr. 5: J. Brehe (1595): fol. 40v: Třezalka s vyobrazením sv. Jana Křtitele, které odkazuje k jejímu názvu: bylina sv. Jana – S. Johannis Kraut (foto Sylva Dobalová, se svolením Muzea Broumovska, Broumov).

Obr. 6a: J Brehe (1595): fol. 18r: Vyobrazení zdi, na které rostou, typicky pro tento biotop, dva sleziníky (foto Sylva Dobalová, se svolením Muzea Broumova, Broumov).

Obr. 6b: Vyobrazení podobného biotopu v herbáři Jana Jakoba Hana (1594) (foto Jarmila Skružná, Städtisches Museum Überlingen).

Literatura

- Baldini, R. M. – Cristofolini, G. – Aedo, C. (2022) „The extant herbaria from the Sixteenth Century: a synopsis“, *Webbia* 77 (1), 23–33.
- Bauer, R. – Haupt, H., ed. (1976) *Das Kunstkammerinventar Kaiser Rudolf II. 1607–1611*, Wien.
- Bock, H. (1546) *Kreuterbuch*, Strassburg.
- Bock, H. (1551) *Kreuterbuch*, Strassburg.
- Bolom-Kotari, M. a kol. (2019) *Brána moudrosti otevřená. Knihy a knihovny broumovského kláštera. Katalog k výstavě*, Hradec Králové.
- Bolom-Kotari, M. – Kolda, J. a kol. (2020) *Brána moudrosti otevřená. Knihy a knihovny broumovského kláštera*, Hradec Králové.
- Carrión, M. M. (2019) „Planting dwelling thinking. Natural history and philosophy in sixteenth-century European dried gardens“, *Gardens and Landscapes of Portugal* 6 (1), 5–19.
- Čelakovský, L. (1884) „O starém herbáři Jana Beckovského“, *Zprávy ze zasedání královské české společnosti nauk v Praze roku 1883*, 409–416.
- Čermáková, L. – Černá, J. (2018) „Naked in the Old and the New World: Differences and Analogies in Descriptions of European and American herbae nudaе in the Sixteenth Century“, *Journal of the History of Biology* 51, 69–106.
- Černá J. „Marigold“, in: *Encyclopedia of Smell History and Heritage*, dostupné z: <https://encyclopedia.odoreuropa.eu/items/show/27> (7. 10. 2024)
- Collins, M. (2000) *Medieval herbals: the illustrative traditions*, Toronto.
- Cristofolini, G. – Nepi, C. (2021) „La paternità del cosiddetto ‘Erbario Merini’ conservato presso il Museo di Storia Naturale dell’Università di Firenze: una questione aperta“, *Notiziario della Società Botanica Italiana* 5, 1–4.
- Cristofolini, G. (2024) „Origin and evolution of herbaria in the sixteenth century“, *Rendiconti Lincei. Scienze Fisiche e Naturali* 35 (1), 63–75.
- Dobras, W. (1969) „Jakob Han und sein Herbarium aus dem Jahre 1594“, *Pharmazeutische Zeitung*, 23 October, 1614–1617.
- Dobras, W. (1988) „Das älteste Apothekarherbarium vom Jahre 1594“, in: E. Ziegler (ed.), *Apotheken und Apotheker im Bodenseeraum. Festschrift für Ulrich Leiner*, Sigmaringen, 45–53.
- Dobras, W. (2013) „Hieronymus Harder und seine Zwölf Herbare“, *Montfort Zeitschrift für Geschichte Vorarlbergs* 2, 121–150.
- Dodoens, R. (1568) *Florvm, et coronariarvm odoratarvmqve nonnullarvm herbarvm historia*, Antverpiae.
- Doležalová, A. (2022) *Čtyřicetiletý exil České kongregace sester dominikánek v benediktinském klášteře v Broumově 1950–1990*, bakalářská práce, obhájena 2022, Filozofická fakulta, Univerzita Hradec Králové.

- Egmond, F. (2016) *Eye for detail. Images of plants and animals in art and science, 1500–1630*, London.
- Findlen, P. (1994) *Possessing nature: museums, collecting, and scientific culture in early modern Italy*, Berkeley.
- Fuchs, L. (1542) *De historia stirpium*, Basileae.
- Schwager, H. (1993) „Tausend Jahre Benediktiner in den Klöstern Břevnov, Braunau und Rohr – eine Zeittafel“, in: J. Hofmann (ed.), *Tausend Jahre Benediktiner in den Klöstern Břevnov, Braunau und Rohr*, St Ottilien, 757–797.
- Holešová, A. (2019) „Obsahová skladba broumovské knihovny na příkladu starých tisků“, in: M. Bolom-Kotari a kol., *Brána moudrosti otevřená. Knihy a knihovny broumovského kláštera. Katalog k výstavě*, Hradec Králové, 67–70.
- Klásterský, I. (1947) „Botanické sbírky premonstrátského kláštera v Teplé u Mariánských lázní“, *Časopis národního muzea. Oddíl přírodovědný* 116 (2), 225–229.
- Kolda, J. (2019) „Osudy broumovské konventní knihovny“, in: M. Bolom-Kotari a kol., *Brána moudrosti otevřená. Knihy a knihovny broumovského kláštera. Katalog k výstavě*, Hradec Králové, 26–31.
- Bolom-Kotari, M. – Kolda, J. (2020) „Stručné dějiny broumovské konventní knihovny“, in: M. Bolom-Kotari – J. Kolda a kol. *Brána moudrosti otevřená. Knihy a knihovny broumovského kláštera*, Hradec Králové, 57–66.
- Kolda, J. (2020) „Lidé a knihy v broumovském konventu 17. a 18. století“, in: M. Bolom-Kotari – J. Kolda a kol. *Brána moudrosti otevřená. Knihy a knihovny broumovského kláštera*, Hradec Králové, 67–90.
- Kolouch, F. (2014) „Likvidace řeholí v Československu – Bartolomějská noc“, *Moderní dějiny*, dostupné z: <http://www.moderni-dejiny.cz/clanek/likvidace-reholi-v-ceskoslovensku-bartolomejska-noc> [5. 5. 2024]
- Kusukawa, S. (2012) *Picturing the book of nature: image, text, and argument in sixteenth-century human anatomy and medical botany*, Chicago.
- Lobel, M. – Pena, P. (1571) *Stirpium adversaria nova*, London.
- Maiwald, V. (1898) „Ein Innsbrucker Herbar vom Jahre 1748. Nebst einer Übersicht über die ältesten in Österreich angelegten Herbarien“, *Jahresbericht Braunau Stiftes Obergymnasium* 37, 3–116.
- Maiwald, V. (1904) *Geschichte der Botanik in Böhmen*, Wien – Leipzig.
- Maiwald, V. (1937) „Ein deutsches Herbar vom Jahre 1595 in Braunau“, *Natur und Heimat* 8, 61–66.
- Mattioli, P. A. (1554) *Commentarii in libros sex Pedacii Dioscoridis de medica materia*, Venetia.
- Mattioli, P. A. (1565) *Commentarii in libros sex Pedacii Dioscoridis de medica materia*, Venetia.

- Menzel, B. (1937) „Direktor P. Vinzenz Maiwald (1906–1937)“, *Jahresbericht des öffentlichen deutschen StiftsObergymnaziums der Benediktiner zu Braunau in Böhmen* 76, 6–7.
- Meyer, F. G. a kol. (1999) *The great herbal of Leonhart Fuchs*, Stanford.
- Moberg, R. (2008) „The Linnean collections at Uppsala University“, in: M. J. Morris – L. Berwick (ed.), *The Linnaean legacy: three centuries after his birth*, London: The Linnean Society of London, 141–143.
- Ogilvie, B. (2006) *The science of describing*, Chicago – London.
- Pavlíček, J. a kol., „Akce K“, dostupné z: <https://akcek.knihovny.cz/svozy-prolog.html> [5. 5. 2024]
- Plinius, *Historia Naturalis [Natural history]*, ed. William Henry Samuel Jones, Cambridge 1956.
- Posner, J. (1956) „Ein erfülltes Leben: Vor 15 Jahren starb P. Vinzenz Fridolin Maiwald OSB aus Arnau“, *Riesengebirgsheimat* 20 (11), 328.
- Prokop, D. (1932) „Direktor P. Vinzenz Maiwald: Eine Würdigung“, *Jahresbericht des öffentlichen deutschen StiftsObergymnaziums, der Benediktiner zu Braunau in Böhmen* 71, 3–11.
- Schöpf, J. (1622) *Ulmischer Paradiesgarten*, Ulm.
- Skružná, J. a kol. (2022) „Hortus siccus (1595) of Johann Brehe of Überlingen from the Broumov Benedictine monastery, Czech Republic, re-discovered“, *Archives of Natural History* 49 (2), 319–340.
- Stefanaki, A. a kol. (2021) „The early book herbaria of Leonhard Rauwolf (S. France and N. Italy, 1560–1563): new light on a plant collection from the ‘golden age of botany’“, *Rendiconti Lincei. Scienze Fisiche e Naturali* 32, 449–461.
- Stefanaki, A. a kol. (2019) „Breaking the silence of the 500-year-old smiling garden of everlasting flowers: The En Tibi book herbarium“, *PloS one* 14 (6), e0217779.
- Stefanaki, A. a kol. (2018) „The En Tibi herbarium, a 16th century Italian treasure“, *Botanical Journal of the Linnean Society* 187 (3), 397–427.
- Surá D. a kol. (2023) „Herbářové sbírky milosrdných bratří českomoravské provincie“, *Prameny & Studie* 74, 69–84.
- Thijsse, G. (2016) „Tusschen pampier geleyt: Ontstaan, verspreiding en gebruik van de vroegste herbaria“, in: L. Ijpelaar – C. A. Chavannes-Mazel (ed.), *De groene Middeleeuwen. Duizend jaar gebruik van planten (600–1600)*, Eindhoven, 46–93.
- Thijsse, G. (2023) „‘Everlasting Gardens’: Origin, Spread and Purpose of the First Herbaria“, in: L. Ijpelaar – C. A. Chavannes-Mazel (ed.), *The Green Middle Ages: The Depiction and Use of Plants in the Western World 600–1600*, Amsterdam University Press, 92–107.

- Vilímková, M. – Preiss, P. (1989) *Ve znamení břevna a růží. Historický, kulturní a umělecký odkaz Benediktinského opatství v Břevnově*, Praha.
- Vlčková, L. (1969) *Benediktinská klášterní knihovna v Broumově*, Hradec Králové.
- Vodochodská, E. (2018) „P. Vincenc Maiwald, OSB (Fridolín Antonín Maiwald), (1862–1951)“, *Bohemiae Occidentalis Historica* 4 (2), 81–90.
- Vodochodská, E. (2020) „Fond opatské knihovny broumovského benediktinského kláštera“, in: M. Bolom-Kotari – J. Kolda a kol. *Brána moudrosti otevřená. Knihy a knihovny broumovského kláštera*, Hradec Králové, 127–144.
- Zahradník, Z. (2017) „Fond knihovny benediktinského kláštera v Broumově a jeho evidence na přelomu 18. a 19. století“, *Východočeské listy historické* 37, 87–111.
- Ziegelbauer, M. (1740) *Epitome historica regii, liberi, exempti ... monasterii Brevnoviensis ulgo S. Margarethae, Coloniae*.
- Zimmermann, W. (1923) „Ein deutsches Apotheker-Herbarium des 16. Jahrhunderts“, *Archiv der Pharmazie* 1, 35–61.
- Zimmermann, W. (1940) „Hieronymus Harders Handherbarium“, *Archiv der Pharmazie* 1, 7–34.

Dedikace

Příspěvek vznikl v rámci řešení projektu financovaného z Programu na podporu aplikovaného výzkumu v oblasti národní a kulturní identity na léta 2023 až 2027 (NAKI III) Ministerstva kultury ČR s názvem Historie užívání a pěstování léčivých rostlin jako součást národní a kulturní identity (identifikační kód DH23P03OVV044).

Poděkování

Jan Kahuda, Národní archiv; Jiří Hadinec, Herbářové sbírky Univerzity Karlovy; Jana Černá, Západočeská univerzita v Plzni; Karel Franze, ředitel Muzea Broumovska; Eva Vodochodská, Muzeum Náchodska; Pavla Semeráková, Klášter Broumov, Vzdělávací a kulturní centrum; Jan Babica, České muzeum farmacie; Sarah R. Kyle, Associate Professor of Humanities, University of Central Oklahoma

Summary

Muzeum Broumovska in Broumov (Braunau) in the Czech Republic, holds a Renaissance *hortus siccus* with annotated plant specimens accompanied by

hand-coloured drawings. The collection, originating in present-day Germany, near Lake Constance (Bodensee), was only mentioned in 1937 by Fridolin Anton Maiwald (1862–1951). However, this important book does not figure in any current list of the oldest extant European herbaria. It was thought that the oldest surviving herbal of the *hortus siccus* type in the Czech Republic was the collection of Jan František Beckovský (1658–1725) stored in the National Museum in Prague. However, Brehe's herbarium is over a hundred years older than Beckovský's collection.

This paper provides detailed information about the herbarium, analyzes the representation of species, the purpose of the annotations, and the meaning of the illustrations which supplement some of the specimens. We also outline the life of its sixteenth-century creator, Johann Brehe of Überlingen (fl.1589–1606), and describe the context in which the herbarium was made. We have managed to place the origin of the herbarium into a particular context, namely that of followers of Hieronymus Harder (1523–1607), a well-known maker of herbaria. Lastly, we attempt to outline the journey of the herbarium from its place of origin in modern Germany to the Broumov monastery in Bohemia. Based on all this information, the herbarium is then set within the wider context of the central European monastic environment.

Correspondence

Jarmila Skružná

Přírodovědecká fakulta JU, Branišovská 1760, České Budějovice, 370 05; Botanická zahrada hl. m. Prahy, Trojská 800/196, Praha 7, 17100

Jarmila.Skruzna@botanicka.cz

Adéla Pokorná

Archeologický ústav AV ČR, Letenská 123/4, Praha – Malá Strana, 118 01

adepo@seznam.cz

Sylva Dobalová

Ústav dějin umění AV ČR, v.v.i.; Husova 4, Praha 1, 110 00

dobalova@udu.cas.cz

Lucie Strnadová

Přírodovědecká fakulta UK Praha; Albertov 6, Praha 2, 128 00

lucie.cermakova@natur.cuni.cz